

ՀԱՆԴԵՍ ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ

ՑՆՑՄՈՒՆՔ ԲԱՐԻՋՈՒ

ԿԱՄ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԳԱՂՂԻՈՑ 1871-ի ՀԱՍԱՐԱԿԱՎԱՐՁՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅԱՐԱԿԱՎԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ԳԼԽԱՌՐ ԱՆՁԻՔՆ.—ՌԱՅՈՒՆ ՌԻԿՈՑ.—ԹԵՌՈՒՄ ՖԵՐԻԷ.—ԻՐԵՆՑ

ԱՆԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ՎԵՐՋԸ

Յանուն ազատութեան՝ յաղթող ապ. ստամբուլեան մը երկրորդ առաւօ. տը, ոչ որ կ'ըսէ ինքնիրեն « Ազատ եմ », այլ իւրաքանչիւր որ կ'ըսէ « Տէր եմ » : Շատոնց 'ի վեր լամբնէ հրատարակած է այս ճշմարտութիւնս՝ իր խորհրդոց մէջ 1841ին գրելով. « Ոչ որ կ'ուզէ հնազանդիլ և ամէնքը կ'ուզեն հրամա. յել : Հարցուր հասարակապետականին իր գաղտնիքը. իր գաղտնիքն է իշխա. նութիւն և յաղթանակ իւր կարծեաց և շահուն . ինքնիրեն կ'ըսէ . երբ ես թա. գաւոր պիտի ըլլամ : Հոն է իր հասա. րակապետութիւնը » : Հասարակապետ. յութեան մարդիկ այս մասին ամէն չափ անցուցին . իւրաքանչիւր որ՝ օրինաւոր իշխանութեան ձեռաց մէջ կոտորտած իշխանութենէն մաս մը առեր էր, և յե. ղափոխական երևնալու պատրուակաւ՝ իւր խելաց համեմատ կը գործէր : Այս իշխանութեան մասերն ինքնակամ գոր. ծոց, կալանաւորութեանց համար աւե. լի կը գործածէին, և որոց պատճառը անկարելի է շատ անգամ ըմբռնել թե. պէտ նրբին իսկ քննենք : Ասիկայ յայտ. նի կ'երևայ, երբ մէկն աչքէ անցընէ Պաւ. րականոց ոստիկանութեան մօտ կոյու. ած բանտին տետրը : Այս տէրանց մէջ մրցում մ'ալ կար. իւրաքանչիւր որ կ'ու.

զէր ստորագրել իր թուղթը, իր կնիքը զարնել և իշխանապետօրէն գործել :

Մարդ կ'ապշի տեսնալով որ այն ան. ձինք՝ որք կը համարէին թէ իշխանու. թիւն ունէին անհատականաց ազա. տութիւնը վերցնելու՝ որքան բազմա. թիւ էին և ինչպիսի անձինք, կեդրոնա. կան յանձնաժողովոյ ամենայն անգամ, Հասարակապետութեան ամէն անձն՝ ուշագիւր էին կնքագիրներ ձեւացը. նելու . պաշտօնաւորնին նուիրակք, Բա. րիզու բերդօրէից հրամանատարը, իւ. րաքանչիւր շրջանակի զինուորական հրամանատարը, հասարակութեան գոր. ծակալը և իւր փոխանորդը, ոստիկա. նութեան պաշտօնատարը, հարցաքննիչ դատաւորը, (յորոց կային ատաղձա. գործութենէ առնուած, ինչպէս Ժան. տոն, կամ դպրոցի մի գրատախտակէն, ինչպէս Պարալ), ոստիկանութեան գործակատարը և խաղաղութեան դա. տաւորը՝ այս օրինազանցութիւններով գոհ չէին ըլլար : Ամենայն շրջանակ ու. նէր դարձեալ իր տնտեսիչ յանձնաժո. ղով՝ որ կը բաժնուէր հսկողութեան յանձնաժողովներու, որոնք կ'անուա. նէին զնուիրակս . նուիրակք, յանձնա. ժողովը հսկողութեան, յանձնաժո. ղովը տնտեսական՝ փոփոխակի կը մըր.

ցէին բանտարգելութեան հրամաններ տալու. Ասիկայ զեռ բաւական չէ. կար տակաւին Բարիզու՝ ի մատունս բաժան մունքը և ազգային պահապանաց ընտրեալ գլխաւորը՝ աէր էին անոնց. ոչ միայն իրենց խելքին փշածին համեմատ բանտ կը նետէին իւրաքանչիւր թաղի արգելարանին մէջ՝ զով որ կ'ուզէին, այլ և կալանաւորեալ անձինքը ուզած բանտերին կրնային ղրկել. խոհեմութիւն չէր լեզէոնաց այս գլխաւորներէն ոմանց ընդդիմութիւն ընել. Սէրիդիէ ամբողջ Հասարակութեան միջոց արասափեցուց իններորդ մասին պատկանեալ բարիգական շրջանակը. որով և տիրած էր Սանդէ բանտին վրայ, և իր յանցանքը չէ՝ թէ որ պատանդները հոնկէ ուղի ելան:

Հրամաններուն անբանութիւնը անբացատրելի է: Շարլ Ռիէլ՝ ստիկանութեան անցադրոց տպագրապետը Ապրիլ 17ին հրաման մը տուած է, զոր կրնանք օրինակ համարիլ այս ժամանակի մտամուրթութեանց. «Մենք, քաղաքական նուիրակ, գործելով զօրութեամբ իշխանութեան՝ որ մեզ տրուած է, խորհելով որ օրէնքը կ'արգելու Բարիզէն ելլալու 19 — 40 ամեայ անձանց... կը հրամայենք: Պահանջողաց կայարանի ամենայն գլխաւորը մեր փոխան — նուիրակաց հրամայելուն պէս՝ պէտք են տալ կայարանին մատակարարել կրցած զօրութիւնը... Ամենայն անձն որ ընդդիմանայ անմիջական ժողովքով մը հրացանի պիտի բռնուի, եթէ պէտք է»: Եթէ խստութիւն կար — և կը տեսնանք միշտի — խոհեմ մարդկանց դէմ, որոնք հասարակութեան ծառայելու պարտականութենէն կը փախչէին, մեծ ներողամտութիւն կար չարագործաց համար. Ժան Մարի Օլիվիէ 1871 Յունուար 8ի պատժական դատարանէն վեց ամսուան բանտի դատապարտութիւն էր՝ գողութեան և հասարակաց զօրութեան պաշտօնէից նախատիքի համար. Հասարակապետ չութիւնը իշխանութեան հոսած ժամանակ զանիկայ գտաւ ի Սէնդ-ֆէլա.

ժի բանտը. հոնկէ ելաւ այս հրամանով, որուն ահաւասիկ բնագիրը. « Հրաման ազատելու զկոչեցեալն Օլիվիէ Ժան Մարի դատապարտեալ ծառուղի վըրայ տաքնայու փայտ գոյնալուն համար. ըստ իս աննշան իր մը: Հրամանատար բերդի՝ Ռէվոլ: Հրաման ազատելու զնա՝ Է. Տիւվալ (անթուական)»: Ըստ կամս ազատութիւն տալը եղեռնական յանցաւորաց՝ սովորական իր մէջ հասարակութեան համար, ինչպէս պիտի տեսնանք:

Գիտէ ամենայն ոք՝ որ կալանաւորութեան մը հրաման պէտք է պարունակէ անոր պատճառը. ասիկայ ապահովութիւն մ'է կալանաւորելոյն և պատասխանատուութիւն մը կալանաւորել տրուող իշխանութեան պաշտօնէին: Հասարակապետութեան միջոց՝ փոխուեցան այս ամէն բաները: Անպատճառ բռնուցատ անգամ բանտարգելութեան հրամաններուն մէջ կը հանդիպէինք. երբեմն պատճառքն ծաղրական են. « կասկածաւոր, — կասկած՝ որ ժամկոչ է, — քաղաքագիտական գործ, — պատին վրայ կպցուցած հրովարտակը պատուեր է, — վիրաւորները ժողովելու վըրայ էր (Միշէ Ալլար, 4 Ապրիլ), և այլն:

Կրնայինք անվերջանալի կերպով շարունակել այս անմտութեանց շարքը: Երբ Պոնտան նախագահը կը որոնջար կալանաւորութեան համար, Ռաուլ Ռիկո պատասխանեց. « Արգարութիւն չէ ըրածնիս այլ յեղափոխութիւն»: Եւ, չէ, և ոչ իսկ այդ. անպիտան և չար էին, և ահա ամենայն ինչ, Թերես միայն սինըրքոր ըսէինք, եթէ այդ տեսակ հրամանով բանտարկեալ անձինք անգթաբար չարարուած չլլային: Բայց ահա դէշը. « Սենեակ Ռստիկանապետին, 3 Ապրիլ 1871, Տեսուչ քաղաքային (Տէֆօ բանտին). գաղտնի բանտը դիր Ժան Լուի խաղախորդը և ուտելիք մի տար՝ մինչև որ խոտովանութիւններ չընէ: Սենպիսկան գործակալատարին տեղ խաղաղութեան դատաւարը՝ Ֆէլիքս Հանրի»: Հասարակութիւնը նշանաւոր է նաև զուղղագրութիւն, դքերականութիւն,

և զօրինականութիւնը արհամարհու-
թեամբ մէկկի ձգելուն համար. վկայ
են այդ իրին՝ հրդեհէն փախած ձեռա-
դիրները: Երբեմն զարմանալի սխալներ
կը գործէ. և այս նիւթոյս վերաբեր-
եալ, (ընթերցողը թող ներէ մեզ յիշե-
լու մեր անձնական գէպք մը 'ի վկայու-
թիւն մեր ըսածին ձեռուրնիս), փոքրիկ
գրութիւն մը կայ այս իմաստով «Հը-
րաման Հասարակաց փրկութեան Մա-
զառ բանտը տանելու զտէր Մաքսիմ
Տիւգան. Ստոյրագրեալ՝ Ժ. Ռանվիէ.
Ֆէռու Կամպոն. և Հրաման առ Տեսուչ
Պաշտպանոց բանտին՝ ընդունելու զՄաք-
սիմ Տիւգան, կալանաւորեալ հրամա-
նաւ Հասարակաց փրկութեան: Ստո-
յագրեալ՝ Ս. Ռէնէար»։ Ամբողջը զար-
դարուած երեք կնիքներով, յորոց եր-
կուքը կարմիր և մէկը կապոյտ: Փոխա-
նակ նշանակեալ անձը բռնելու, Ռիվո-
լի փողոցին և Օգէէ-տը-վիլի հրապա-
րակին անկիւնը բռնեցին կեդրոնական
բանձնաժողովոյ անդամներէն մին՝ Ալ-
ֆոնս Տիւգան անուամբ, զոր իր ա-
նուակիցն երբեք չէր ճանչնար, և բան-
տարկուեցաւ Ոստիկանութեան Պաշ-
պանոցին մէջ, ուր թ. Ֆէրրէ եկաւ իրեն
խմացընելու որ հրացանի պիտի բռն-
նուէր: Գաղութացի բանակին մերձենա-
լովը կրցաւ այս զժապոյզը բանտէն
փախչիլ: Այս սխալը նշանակեցինք, ո-
րոյ փաստը ձեռքերնիս է, բայց տա-
կաւին քանիներ, որոց վերջը թերիս
անգարմանելի եղաւ, են և պիտի մը-
նան անծանօթք:

Ինչպէս ըսինք՝ իւրաքանչիւր դը իշ-
խանապետի պաշտօն վարելով՝ իրեն
պատիւ կը համարէր բանտերը լեցընել:
Բայց ամենէն աւելի երկու հոգի, զորս
պէտք է ծանօթացընել, այս ողբերգա-
կան կատակերգութեան մէջ առաջին
դէրը խաղացին: Երբեքն ալ զինեալ
յանդգնութեամբ մը՝ որ ծնունդ է մի-
այն յետին անբարոյականութեան, ա-
ռանց կրթութեան մը, բայց յայնմա-
նէ զոր սորուած էին գարեջրոյ տանց
և զինետուններու մէջ, Հասարակավար-
չութեան ամենայն անօրէնութեանց

գործադիրն եղան: Մինն է Ռաուլ Ռի-
կո, միւսն թէոփիլ Ֆէրրէ. երկուքն ալ
25 տարւոյ մօտ երիտասարդք, որոնք
չար գործեցին 'ի սէր չարին:

Ռաուլ Ռիկո բիրտ մանչ էր, անհոգ,
մազերը և մօրուքը խառնափնդոր. հաս-
տատուն ուսերով, կարճ սրունքներով.
կարճատես, աչքը պիշ հայող, քիթը
անամօթ, բերանը զգայալիւր, միշտ քիշ
մը զինով, խօսող, պոռացող, ձեռքերը
չարժող, միշտ քիթախոտ ունչքերը լե-
ցնելով, վախցընող զնորեկս իրեն ճա-
մարտակութեամբ, զրեաթէ երեւիլի է-
գօլի թաղին մէջ և շատ յարգեալ հա-
սարակ աղջիկներէն: Կէս — աշակերտ
կէս — լրագրագիր, անկամ աշխատու-
թեան, առանց հանճարոյ մը մատենա-
դրութեան, իբրև հաստատուն ճամբ-
տութիւններ՝ կրկնելով Ամի տիւն Վեօփ-
լը՝ և Փէր Տիւշէնի մէջ եղած յիմարա-
բանութիւնքը. ուժով մարդու մը դա-
շարար տուեր էր, վասն զի կոչու էր,
արի անձի մը՝ վասն զի անգուլթ էր,
խելացիի տեղ գրուեր էր՝ վասն զի մե-
ծաբան էր: Կայսրութեան վերջերը
մէկ քանի կրած դատապարտութեանց
համար, զորս ստացեր էր յօդուած-
ներ հրատարակելով այն սակաւակեաց
փոքրիկ լրագրոց մէջ, որոնք այն միջո-
ցին կը կոչուէին լրագիրք «ձախ ա-
փանց», անթիւ ունեցաւ քիշ մը «մար-
տիրոս» ըլլալու, և վրէժխնդրութիւն
մը մտածելու «բռնաւորութեան սրի-
կաններէն» յանուն իրեն նախատեալ
սկզբանց:

Լադէն թաղին աննշան խռովութեանց
միշտ յուզիւններէն մէկն էր, ինչպէս և
ամփիթէատրոնի շիփօթութեանց. կը
պահէր խռովարարները, և մատով կը
սպառնար իրեն հետեւիլ չուզողներուն.
կ'ըսէր անոնց «Գո՛ւ... ես քու գլուխդ
պիտի կտրեմ»: Նոր տեսակ արգարու-
թիւն մը հնարած էր, զոր կը կոչէր
դաւառ ուննաւաւարից: Հայրերը պի-
տի դատուէին յորդոց, զինակիրք 'ի

1 Բարեկամ ժողովրդեան լրագիր մը. Ժայ-
րայեղական:

կալանաւորաց, սպայք 'ի զինուորաց, զատաւորք 'ի զատապարտելոց, կիշու-
ղիւնք իրեն համար դանդաղ կ'երևար
և հին. անոր տեղ կ'ուզէր եկէկտրական
բաղխումն դնել, որպէս զի դիւրաւ կա-
րենայ մէկ վայրկենի մէջ հինգ հարիւր
միապետականներ մէկէն սպաննել: Կը
խնտային այս մտածութիւններուն վը-
րայ, կը համարէին որ այս բուռն լե-
զուն երկոտաւորութեան արդիւնք
մ'էր: Այդ մարմնեղ կարճ մարդը, բար-
ձրաձայն կը պատմէր թր ցնորքները. և
գիտցաւ զանոնք 'ի գործ դնել:

Գլուխ էր սակաւաթիւ խմբի մը՝ որ
ուրիշ տէր չէր ճանչար, բայց միայն
զանկկայ՝ զոր սովորաբար կը կոչէին
Ծերը, այսինքն Պլանքի, Արդ Պլան-
քի աղէկ գիտէր Ռիկոյի ինչպիսի ոք
ըլլալը, և կ'ըսէր՝ որ «իբրև կարգ՝ սրի-
կայ մ'էր. բայց առաջին մարդի խու-
զարկու ոստիկան մ'է»: Եւ յիշաւի
այսպէս էր: Ռաուլ Ռիկո բնական
տուրք մ'ունէր ոստիկանութեան, և
ապահով եմ որ թէ ապրած ըլլար՝ իրեն
տիրող փափաքին տեղիք տալով՝ զաղտ-
նի գործակատար մը պիտի ըլլար, նը-
ման զաղտ որսորդաց՝ որք որսապահ
կը վերջանան, Մասնաւոր զիտած էր
Ռատիկանութեան վերափոխումները, կը
ճանչար զանոնք՝ որք կը հսկէին բա-
րուց, ապահովութեան, բնակտրանայ,
խուզարկութեան ջոկատ գունդերուն:
Կը վախէր քննութեանց վրայ հղողնե-
րէն, որոյ զլուխ էր Տ. Մարսէլլ, և զի-
տէք լաւ պարապի հանել լակրանժի
մարդիկը, որոնց յանձնուած էր Ռա-
տիկանութեան պալատան քաղաքապե-
տական հսկողութիւնը, իրեն համար
մեծ ուրախութիւն էր հետեիլ անոնց,
զանոնք խաղցընել, անոնց հետ խօ-
սակցութեան բռնուիլ, զանոնք թաղին
գարէջրոյ տուն մը տանիլ և գինովցնել:

Իր յատուկ ոստիկանական գիտաւե-
րութեանց համար միայնակ բաւական
չէր, իրեն նման աշակերտներ կը զրտ-

նար և կը հրամայէր տեսակ մը գնդի՝
որ և շատ անգամ մըցած է կանոնա-
ւոր ոստիկանութեան հետ: Իւր մեծ
գրադուան էր հետևողաց սորուցընել
այն ծածուկ գործակատարները, յո-
րոց պէտք էին վախնալ. անոր համար
իրենց պէտք էր ցուցընել. այդ բանին
համար ստէպ մէկ երկու դեռ ձևանա-
լիք բարեկամներով՝ երեկոյեան ժամը
տանուածէկին կամ առաւօտեան մէկին
քարշ կու գար Ռատիկանութեան պալա-
տին չրջակայքը, զննելով անցորդները՝
ճանչնալու համար և ոստիկանութեան
պատկանողները ցուցընելով իր աշա-
կերտաց: Պայծառ լուսնով՝ գիշեր մը,
երբ երկու աշակերտներով կը շրջագա-
յէր Օրֆէվրի սալոյատակին վրայ, տե-
սաւ որ կու գար լակրանժ. ասիկայ ալ
ճանչցաւ զՌիկո, բայց զիտողի մը պէս
ճամբան շարունակող զէպ 'ի փողոցն
ժէրիւզալէմ: Ռիկո՝ զոր Պլանքի աղէկ
գատած էր, և ստուգիւ սրիկայ մ'էր,
չկրցաւ ծագրածութիւն մը չընել. եր-
կու ձեռքերը փողի ձևով միացուց բեր-
նին չորս կողմը և պուաց «Բարև լա-
կրանժ»: Յետինս դարձաւ, գէպ ու-
ղիդ եկաւ առ Ռիկո, որ իւր երկու բա-
րեկամաց մէջ էր, և կեղծելով որ յան-
կարժակի ճանչցաւ, ըսաւ իրեն. «Ահ,
գուն ես. ուրախ եմ քրեզ տեսնալուս.
ոստիկանապետը զայրացրել է. փութով
դրկէ քու տեղեկութիւններդ, ապա թէ
ոչ այս ամիս քեզ չնորհք մը չկայ»: Յե-
տոյ դարձուց երեսը և հեռացաւ: Քա-
նի մը քալլ ընեցէն վերջը դարձաւ, և
տեսած տեսարանը արդարեւ արժանի
էր ծագու: Երկու աշակերտները զՌի-
կո գետնիը պառկեցողացած կը ծնծէին
զանիկայ լրտես մը համարելով: Լա-
կրանժ այն ատեն բոլոր իր ուժով պա-
ռայ «Բարի երեկոյ Ռիկո», և մտաւ Ռա-
տիկանութեան պալատը:

Եթէ իր վրայք աւելազանց բաներ
ըսուեր են, պէտք է ճշմարիտն ըսել որ
երբեք մարդ խաբել ուզած չէ. ամբող-
ջովին ինքզինքը կը յայտնէր և հպար-
տութեամբ մը կը ցուցընէր՝ զինքը այ-
րող ատենութեան խայթերը, կ'արհա-

1 Ռաուլ Ռիկոյի հայրը անձնասպան եղած է
'ի Բարիկ. յափն 1878, մայիս 12:

մարհէր փառասիրաց սովորական պատրուակները, չէր խօսեր հաւասարութեան և ազատութեան վրայ, ևս առաւել եղբայրութեան վրայ. կ'ըսէր «Երբ մենք տէր ըլլանք... երբ մենք իշխանութեան հասնինք»։ Քաղաքական դատաստանի մը մէջ՝ յորում պարտաւոր դռնուներ էր, երբ Տ. Լը փէշըդիէ՝ կայսերական փաստաբանը (զոր միշտ հասարակաց ամբաստանիչ կոչեց) ներել խորհուրդ կու տար վեցերորդ ատետնին, տակաւին իր մատաղ հասակին համար, Ռաուլ Ռիկօ զինքը ընդհատեց և իր մերժեմ ձերներումը, վասն զի երբ ես ալ իշխանութեան հասնիմ, ձեզի պիտի չներեմ»։ Կ'արհամարհէր զՌապէսիէր, զոր շատախօս կ'անուանէր. սկսար կը գտնար զՍէն-ժիւսդ, և զԳուլթոն հինգած գաւազանի գլուխ կ'անուանէր։

Ամբողջ գաղղիական Յեղափոխութեան մէջ երկու մարդու վրայ կը զմայլէր՝ որք էին Նէպէր և Մարա, նենգաւոր մը և զող մը. կ'աշխատէր անոնց հաւասարելու, և սակայն գերազանցեց. Կապայի մը կամ եկեղեցւոյ մը տեսքը զինքը կը կատրեցընէր. ինքն ևս սիրով «խղճած կ'ըլլար յետին քահանայն» թագաւորաց յետնոյն պիղքներով»։ Երբեք սուրբ և սրբունի բառը չարտասանեց. փողոց եւ, Միշէլ՝ կ'ըսէր, փոխանակ ըսելու փողոց ետսէնթ, Սէն Միշէլ (Սէն Ետսէնթ, Սէն Միշէլ)։ Այս տղայութիւնները կը զուարճացընէին և երբեմն զժուարժմունքի բառարան մը կը կտա՞մէին. բայց ասով զարմանալի համբաւ կը ստանար, որով կը պարծէր վասն զի ճոյի մը պէս անապարծ էր։ Չի գիտցուիր լաւ թէ ինչ միջոցներով կ'ապրէր. այս բանիս նկատմամբ շատ չար ձայներ լսուած են Լադէն թաղին մէջ, բայց մեր ունեցած ոչ մի վկայադրութիւն կարող են զգոսա ճիշդ համարել։ Ըստ շրջանակին մէջ 2175 քուէով, (թէ պէտ նշանակեալ ընտրողաց թիւն էր 17, 825), կ'անուանի նա անգամ հասարակաց ապահովութեան։ Ապրիլ 25ին յետ բուռն տեսարանին ՚ի խոր,

հրդի Հասարակավարչութեան, կը հրաժարի Ոստիկանութեան նուիրակութենէ։ Վէշիսիէ, փիլլօ, Ռասդուլ կ'առաջարկէին հետեւեալը. «Հասարակավարչութիւնն, յանուն մարդկային իրաւանց, կը վճռէ դադոնեաց բարձումը»։ Ռաուլ Ռիկօ դէմ կը կենայ առաջարկին. իրեն կ'ըսեն՝ որ դադոնիքն անբարոյական է. կը պատասխանէ. «Ինձի ինչ հոգ՝ երբ պէտք ունիմ. պատեալը մըն ալ նոյնպէս անբարոյական է, և սակայն կ'ընենք մենք»։

Քաջուեցաւ պաշտօնէն. այլ Գաղղիոյ Յեղափոխութեան պաշտօնեաներէն մէկը իրեն համար յարուցանելով, Ապրիլ 27ին ինքզինքը անուանել տուաւ Գործակալ Հասարակավարչութեան, որով և դասականապէս գլուխ եղաւ իր յաջորդին որ էր Գուրնէ։ Ռիկօ՝ յետ թողլու իւր նախընթաց ոստիկանապետին սենեակները, գնաց բնակելու վճռալինջ Ատենին ընդհանուր գործակալին բնակարանը, միշտ դաշնաւորաց հրամանատարի հագուստով և քիչ մը աւելի կոկիկ՝ յետ որոյ տէր եղեր էր։ Երբեմն ինքնին կը նախագահէր իրեն հրամայեալ խուզարկութեանց։ Հասարակավարչութեան միջոց՝ Տ. Սանճիաքովի բնակարանին եղած 17 խուզարկութեանց երեքին՝ ինքն էր գլուխ։

Ոստիկանութեան պալատէն անց, նոց Հասարակավարչութեան անգամը՝ երբեք ժուժկալութեան և բարեխառնութեան մէջ նշանաւորը չեղան։ Զօրավարն Տիւվալ, Ռաուլ Ռիկօ, Գուրնէ առատուկ մամբ կու տէին, նոյնպէս ալ կը խմէին. երեկոյեան ընթրեաց միջոց երեկոյթներ կու տային և կը մոռնային ժողովոցեան քրտինքը։ Կարևոր է դիտել կերակրիչ Մարգէնի հաշիքն, որ իրենց սեղանը պատրաստողն էր։ Ապրիլ 21ի 1871 ամին, վճարեալ է և ընկալեալ ՚ի Ռըփլան քաղաքացւոյ, գլխաւոր արկղապահ, տասը հազար ու հարիւր յիսուն երկու ֆրանք գումարը՝ մինչև Ապրիլ 22 տուած կերակրոյն համար. միջին հաշուով օրը 228 ֆրանք 61 հարիւրորդ, որ ըսել է՝ տարեկանը

պիտի ըլլար 83,406 ֆրանք: Կան յետոյ մանրամասունք՝ «ոեղան Ոտտիկա, նապետին՝ 7541 ֆրանք»: Մինչև վերջը այսպէս էր:

Փանի մը թիւը կարող են բացատրելու այս արտաքոյ կարգի ծախքերը. — 25 Մարտ, նախաճաշ զօրավարին (Տիւ վալ) 15 անձամբը. 74 շիշ Պոնի գինի. — 18 Ապրիլ, նախաճաշ ոստիկանապետին, 13 անձամբը. 48 շիշ Մագոնի գինի, 2 շիշ՝ քոնեաք. — 7 Մայիս, երաժշտութեան համար՝ 27 շիշ մագոն (ասոնք՝ բաց ի այն գինինքէն՝ զորս արդէն առատութեամբ գտեր էին Ոստիկանութեան պալատան գինեպահեստին մէջ): Ռաուլ Ռիկօ ուրիշներուն նման ընկղմեցաւ գինւոյ և օղիի մէջ: Բարուց մագրութեան մասին ալ շատ փափուկ զգացմունք մը չունէր, և Հասարակալարչութեան երկու ամուսնան միջոց՝ ջրցուց թէ արհամարհող չէր որ և է գումարութեանց և ստակի մասին ամենեւին խղճմունք չունէր:

Սեպտեմբեր 4էն վերջը՝ կրցաւ հասնիլ իր երազներուն և մոնալ Ոստիկանութեան պալատը. քիչ վերջը Տ. Էտմոնտ Սրամ՝ զանիկայ քաղաքագիտական մասին ծառայութեան մէջ դրաւ, ճիշդ հոն՝ ուր երբեմն եղած էր Լա կրանժ, Հոն էր՝ աշխատելով աւելի որ և իցէ առիթ մը չփախցընել Աղջային պաշտպանութեան վարչութիւնը կործանելու քան անոր օգնելու: Հոկտեմբեր 31ի դաւաճանութեան մէջ էր. Պըլանիքի զանիկայ Ոստիկանապետ անուանեց, և կը պատրաստուէր պաշտօնը ձեռք առնելու, երբ դուր ձախող գընաց: Մոտիպուեցաւ հրաժարականը տալու. բայց պաշտօնը թողլու ժամանակ հետը շատ մը հաստատագրութիւններ տարաւ, որը յետոյ իրեն անօգուտ չեղան և ի մասնաւորի Ոստիկանութեան պաշտպանատեարք հասցէներուն տետրը: Սկսաւ առանձին կեանք մ'անցընել, գոհ ըլլալով միայն գարեջրոյ տանց մէջ ճառագասեղէն: փոխանակ երթալու և միանալու մեր բանակին մնացորդաց հետ, որը թշնամոյն հետ կը կուռէին

ի յառաջապահս: Սպայ էր հրետանւոյ՝ ինչպէս ամենայն ապստամբասէր, որոց երազն է թնդանթներունենալ իրենց գրութեանց գործադրութիւնը դիւրացընելու համար. երբ կը յանդիմանէին իւր անգործութիւնը, անհոգութեամբ կը պատասխանէր՝ թէ սենեկի ռմբակոծ եմ: Պէտք է ըսել՝ որ վատ չգոնուեցաւ, դիտցաւ քաջութեամբ մեռնիլ. բայց բոլոր իր նմանեաց պէս կը սպասէր ընկերական վրէժխնդրութեան մեծ օրուան. այսինքն է այն օրուան՝ յորում իշխանութեան պիտի հասնէր:

Իրեն՝ ինչպէս ուրիշ շատերուն համար՝ այս օրս եկաւ Մարտ 13ին, Տիւ վալ՝ լքեալ Ոստիկանութեան պալատան տիրելով գինուորական հրամանատար եղաւ. կիգրոնական Յանձնաժողովը Մարտ 27ին իրեն քաղաքական նուիրակ տուաւ զՌաուլ Ռիկօ: Մակայն պաշտօնապետ անուանուելուն չէրօպաւսած և իւրական իշխանութեամբ գնացեր տեղաւորուել էր 20ին. 26ին Հասարակութեան անդամ ընտրուեցաւ և ահա ատկէ էր այն առատ ստակի բաշխումը՝ 18ին կամ 19ին գլխաւոր պաշտօնակալաց, երբ իմացուեցաւ որ ամենայն ինչ կը կործանէր: Մայիս 16ին, Թէոփիլ Ֆէրրէ ալ կը սկսի իւր նախահոգ զգուշութիւնները: Ահաւասիկ իւր ընկալագիրը. «Ընկալեալ Ռիփլան քաղաքացիէն վեց հազար ֆրանք գումարը եղած կամ ըլլալիք ծախքերու համար: Արդեօք այս գումարին մէջ քէն պիտի հանէին նշան մը շինելու համար պէտք եղածը, զոր Ռաուլ Ռիկօ որոշեր էր հնարելու կամ վճռելու. ոսկի միտալ, երեսը՝ Հասարակալարչութիւն երախտապարտ. միւս կողմը՝ Եռանկիւն, վրան փոխադացի զլխարկով կարմիր ժապաւէն ընդմէջ անցեալ ոսկետակ սուրը Անդէասի խաչ մը:

Ռաուլ Ռիկօյի երազն էր նմանելու Նեպէրի, իսկ Թէոփիլ Ֆէրրէի երազն էր՝ նմանելու Բաուլ Ռիկօյի. և այս երկու արարածներուն մէջ չարադործներու նախանձը հաստատուն մնաց:

Ռիկօ երիտասարդական պատրաստականութիւն մը ունէր, իսկ Ֆէրրէ՝ ամեննին. յոռի և անպէտ վիժած մ'էր, կրելով երկայն գլուխ մը՝ թզուկ մարմնոյ վրայ, իւր առատ մազերը, թաւս և մօրուքը՝ աւելի զգալի կ'ընէին իւր անձին անհամեմատութիւնը, իւր վարժապետին և նախանձորդին նման կարճատես, սև և բաւական անոյշ աչուրներ ունէր, նման միջին դարու տեսարար, մոց մէջ ներկայացուցած աստուածամայ ազուկներու. ըստ ինքեան զարմանալի բան մը այնպիսի մարդու մը վերայ՝ որ հաւատարմութիւն մը կողապարն էր. երեսը բաւական կանոնաւոր եղած կ'ըլլար, թէ որ զայն տգեղցուցած չըլլար բոլորովին խոշոր և կարծաւոր քիթ մը. որուն կամարաւոր բաց ռնգուկքը՝ ցուցնելով զնեղքինը, բոլոր երեսին անհանգիստ անձի մը երևոյթ կու տային, երբ անոցները կը վերցընէր, աչքերը կը մոլորէին և իրեն շուարած կերպով կու տային, զոր կը սաստկացընէր երեսին զեղեութիւնը: Ջղային ձեղտման պատճառաւ՝ որով մշտնջենաւոր սարսելով կը շարժէր ուսերը, տեղ մը անշարժ չէր կրնար կենալ. և թէպէտ կը ջանար իւր կերպին մէջ ծանր խնստութիւն մը ունենալ, սակայն անդադար կը շարժէր, իբրև թէ ներքին ձեղտմանց հետ կը կուէր: Թմբաձուկն է, կ'ըսէր զինքը ճանչցողներէն մին, քովը կեցողը կը մահ:

Այս անհեղեղ պատկերը ինտացենլէն յոգնած՝ ուզեց վախցընել. գիտնալով իր խոշորութիւնը՝ մոտժեց սարսափելի ըլլալ, և եղաւ իսկ: Իր հայրը՝ կառավար՝ ազէկ ընտանեաց մը քով և յետոյ իր խնայութեամբ ժողոված դրամովը առանձին քաշուած, զինքը դաստիարակութեան տուաւ ֆրիստոնէայ վարդապետութեան եղբարց, և յետոյ Տ. Լ. ... ի քով, որոյ վարժարանը գոցուեցաւ հսոն ուսուցիչալ անդալեռնական վարդապետութեանց համար: Ուսմանը լմացընէն վերջը, Թ. Ֆէրրէն իբրև գրագիր կամ հաշուէկալ և շաւ գործակատարի մը քով, Հոն զին-

քը գտաւ Հասարակավարչութիւնը, Արդէն պզտիկ անուն մը ստացեր էր յեղափոխականաց մէջ: Մոնմարզրի գերեզմանոցին մէջ Պոտէնի համար և զած ցոյցին ժամանակ, թառեր էր գերեզմանի մը վրայ և կանչեր էր. «Դաշնախումբ ատեանն 'ի Դիւլլերի և Բանն 'ի Կոր-Տամ» 1869ի Յունուար 6ին, Մուֆֆըդար փողոցի, Վիէօ-Շիէն գինետան համախմբութեան մը մէջ ըսեր էր «Բարեկեցիկ քաղաքացին՝ ամբողին քրտինքով կ'ապրի. . . . այսօր զմեզ ճշող դժը՝ մենք ալ կրնանք ունենալ օր մը, և զայն պիտի ջախջախենք» և Ասոնք իրեն համար արդիւնքներ էին. կըրցաւ արժեքնել, և 1870 հոկտեմբեր ամսէն 'ի վեր՝ զլուխ գրուեցաւ հսկողութեան յանձնաժողովոյն, որոյ աթոռն էր Գլէնեանքուր փողոցը, թիւ 41. Այսու ամենայնիւ հոգաց իր յոռի մարմինը պատերազմի ժամանակ վտանգի չընկելու, և անգամ մ'ալ պատերազմի չընաց:

Հասարակավարչութեան անդամ ընտրուեցաւ և մարտ 30ին մասնակից ընդհանուր ապահովութեան յանձնաժողովոյն: Այս պաշտօնով նա ապրիլ 28ին կը խնդրէր պատանդներուն անմիջապէս ապանուիլ՝ 'ի հաստատութիւն սկզբանց: Մայիս 5ին Ռաուլ Ռիկօ զայն առ ինքն կը մերձեցընէ փոխանորդ Հասարակավարչութեան գործակալի տիտղոսով. վերջապէս, երբ մեր գունդերը բռնէր էին իստի բերդը, երբ կը պատրաստուէին ընդդիմութեան մը որ իրենց պարտութիւնը պիտի յաւելուր, այն ատեն Ֆէրրէն ընդհանուր ապահովութեան նուիրակ կառուանի, կամ ուրիշ բառով ըսեմք, գործադրող կը կարգուի Հասարակավարչութեան բարձր գործոց: Գիտն ամենայն դէպի մարդեղ իր պաշտօնին հաւատարմի գտնուեցաւ: Պատերազմին վերջին ժամանակ, երբ Պէլլըվիլ տակաւին կը գիմանար, Ֆէրրէն մօրուքը կըրտրեց, կանոցի պարեգօտ մը հագաւ, գլխուն կռնակը մագերու հիւստածք մը՝ զոր յափշտակեր էր՝ հաստատեց,

և ծածուկ մը փախաւ: Կալանաւորեցաւ յուլիս 9էն 10ին գիշերը, 1871, Սէն Սովէօր փողոցը, թիւ 6, սենեկի մը մէջ ուր կը բնակէր օթոցարար գործաւորի մը հետ, որ էր իւր եղբայրը: Գառուց և պայանող գտնուեցաւ իր դատաստանին միջոց. և թէպէտ բտեր էր որ ինքզինքը պիտի չպաշտպանէր, այսու հանդերձ ծեր փաստաբանի մը պէս յաղորդութեամբ ճոռմաբանեց, քանի մը սխալ վկայութիւններով մայիս 27ի օրուան կռանտ—Ռոքֆորի պատահարաց մէջ ունեցած մասնակցութեան վրայ: Սաղորիի տափարակին վրայ առանց դեղնելու լսեց հրացանի բռնուելու վճիռը, զիսարկը օգը նետեց և գոչեց «կեցցէ հասարակավարչութիւն» և մեռաւ: Սէ շուն մը երեսը գոցող արիւնք եկաւ լցեց: Իր պզտիկ և հաստառուն գրով տեսակ մը պաշտպանութիւն ամփոփեւ էր, որ կը լմնար այս խօսքերով. « Բաղը տարօրինակ իր մ'է. ապագային կը թողում իմ յիշատակիս և վրէժխնդրութեան հոգը »:

Չենք կրնար բսել որ Ռատու Ռիկօ և Ֆէրրէ Հասարակավարչութեան մարգիկ էին. վասն զի Հասարակավարչութիւնը մարդիկ չունեցաւ, այլ ուրուներ, և կամ անցելոյն ստուերաց մէջ կորուսեալ ցնորքներ, զորս նմանողութեան պէտքը մղեց 'ի բռնութիւն, և որք չկրցան որ և է գաղափար մը կաղմակերպել. սակայն արտայայտութիւնք էին, ներկայացուցիչք էին անմոտութեան, խոչորութեան, ունայնասիրութեան, անգթութեան, տգիտութեան, և անառակութեան: Երկու կատակախօսքս արհաւիրաց՝ երազատեսից ամբոխը գրգռելով ծայրայեղ միջոցներով անհամար չարիք գործեցին: Յե-

ղափոխութեան միջոց ո՛վ որ կ'ուզէր լսուիլ՝ պէտք էր ուժով պոռար. « Տեսանք 'ի ժողովակս, կ'ըսէ Սէնտալ, յեղափոխութեան միջոց՝ որ ամէն վախկոտ ընկերութիւն, յանգէտս տիրապետեալ՝ առաջնորդեալ է յայնց՝ որոց բանականութիւնը նուազ է և յիմարութիւնը շատ »: Հասարակավարչութեան պատմութիւնը այս ճշմարտութեան նոր ոյժ մը կու տայ: Առանց իւրիք արդարացնելու մարտ 18ի ապրիստամբութիւնը, կրնաիք բսել որ ունեցաւ իր մէջը նաև հանգարտ և ոչ չար անձինք ալ, որ սակայն անկարող մնացին: Համբերեցին արիւնահեղ առաջարկութեանց, բայց ոչ թէ ընդունեցան, և իրենց անկարելի եղաւ զանոնք մերժել, և վերջապէս համակամեցան հնազանդիլ լուսնոտներուն՝ որք մշտամնաց սպանդանոց և շարունակ հրացաւնի բռնել կ'երազէին:

Ինչպէս Ժաքուպէններուն տիրապետութեան միջոց՝ այսպէս այժմ ալ չափաւորութիւնը ոճիր մ'էր, և անվրէպ պէտք էր ունալ գայլերուն հետ և ուժով ունալ անոնցմէ չուտուելու համար: Դաշնաւոր սպայից խումբը պատրաստ էր առ ամենայն չարագործութիւն. սպանութիւնք իրեն օրինաւոր երեցած են, և հրդեհները հաճոյական. բայց թերևս կարելի ըլլար խոյս տալ այս աղէտներէն՝ եթէ Հասարակավարչութեան անդամներն չմղուէին մարդասպանութեան միւրրութեան՝ 'ի կշտամբանաց Ռատու Ռիկօյի և թ. Ֆէրրէի. երկու փառ չարագործք, որք գաղղիական Յեղափոխութեան պատմութեան միայն ոճիրները և անիրաւութիւնները մտքերնին պահեր էին:

Էր շարունակուի

ՄԱԳՍԻՄ ՏԻԻԳԱՆ

ԹԻՐԳՄ. Հ. ՄԱՆՍ Վ. ՆՈՒՐԻՅԱՆ